

АҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР
ИНСТИТУТЫ

БЕКМҰРАТ УАХАТОВ

ҚАЗАҚТЫҢ
ТҮРМЫС-САЛТ
ЖЫРЛАРЫНЫҢ
ТИПОЛОГИЯСЫ

Қазақ ССР-інің «ҒЫЛЫМ» баспасы

АЛМАТЫ-1983

Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. — Алматы: Ғылым, 1983. — 160 б.

Филология ғылымдарының докторы Бекмұрат Уахатовтың монографиясында қазақтың тұрмыс-салт өлеңдеріне неғұрлым дәл де дәлелді зерттеулер жүргізу мақсатымен оны туыстық тарихы тереңде жатқан қырғыз, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарашай, алтай халықтарының жырларымен салыстырылған. Бұл ретте автор советтік фольклортану ғылымында кең қолданылып жүрген ұқсастықтың үш түрлі типін таратып, оны қалай түсініп, қалай- іске асырудың нақтылы жолдарын ұсынған. Сондай-ақ сюжеттік ситуацияның ролі, композициясы, оның жасалу жолдары мен түрлері, дәстүрлі қайталаулар мен тұрақты формулалардың көркемдік ерекшеліктері анықталған. Қысқасы, тұрмыс-салт жанрының поэтикасын тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зерттеудің нәтижесінде бұл жанрдың шығу тегіне, оның көне үлгілері мен даму стадияларына арнайы талдаулар жасалады.

Кітап фольклоршыларға, әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, халықтық поэзияны сүйетін көпшілік қауымға арналған.

Жауапты редактор

Қазақ ССР Ғылым академиясының
корреспондент-мүшесі
З. А. АХМЕТОВ

У 70700—055
407(05)—83 131.83.4702230000

© Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1983

КІРІСПЕ

Бүгінгі қазақ фольклортану ғылымының алдында зерттелуге тиісті көптеген мәселелер тұр. Олар қазақ ауыз әдебиетінің арғы шығу тегі (гепезісі), оның көне мифологиямен байланысы, фольклордың поэтикалық құрылысы мен жанрлар жүйесі (система) т. т. Солардың ішінде, қазақ фольклоры мен өзге халықтар фольклорын салыстыра қарап, олардың арасындағы ортақ заңдылықтар мен ерекшеліктерді айырып зерттеудің де үлкен мәні, орны бар. Бұл мәселедегі ізденісіміздің басы — алдыңғы жылы жарық көрген «Қазақ фольклорының типологиясы»¹. Рас, мұнда қазақ ауыз әдебиетінің бірталай жанрлары, атап айтқанда: эпос, ертегі, аңыз-әңгіме, тұрмыс-салт жырлары түркі-моңғол халықтарының фольклорымен салыстырыла зерттелді. Бұл еңбек «фольклор зерттеудің өрісін кеңейтіп, оны жаңа белеске шығаруға, белгілі жанрлар, шығармалар, процестер жөнінде неғұрлым дәл, сенімді, ақиқат тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді»².

Алайда тарихи-салыстырмалы принцип тұрғысынан жүргізілетін зерттеулеріміздің көлемі мен шеңбері мұнымен шектеліп қалмауға тиісті. Оны жалпы фольклор бойынша да, немесе жеке жанрларды бөліп алып тартып тексеруге де болады. Бұл нақтылы бір жанрдың өз ішіндегі ерекшеліктерді танып білу үшін, бір халық пен

¹ Қазақ фольклорының типологиясы. Алматы, 1981, 47-б.

² Сонда, 5-б.

бір халықтың фольклорындағы ұқсас, ортақ сипаттарды дәлме-дәл салыстырып, саралап зерттеу үшін аса тиімді тәсіл. Жұртшылық назарына ұсынылып отырған «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы» атты бұл еңбегімде осы мақсатты іске асыру ниеті көзделді.

Бұл еңбектің негізгі мақсаты — қазақтың көп салалы тұрмыс-салт жырларын түрлі ұқсастық тұрғысынан зерттеу. Соның ішінде түркі халықтарының туыстық тектестігінен, былайша айтқанда, тарихи-генетикалық ұқсастығынан туатын ортақ желілерге, көркемдік қайталаулар мен тұрақты формулаларға ерекше назар аударылды. Сондай-ақ, қоғамдық тұрмыстың біркелкілігінен туатын ұқсас желілер, образдар мен мотивтер тұрасында да арнайы зерттеулер жүргізіліп, нақтылы талдаулар жасалды. Сол секілді мәдени қарым-қатынас арқылы ауысқан көркемдік құбылыстарды салыстыру шарттарын да ара-тұра болса да ұтымды пайдалануға тырыстық. Бұл мәселелер, негізінен, «Ортақ жанр, ұқсас үлгілер» атты тараудың бірінші, екінші бөлімдерінде тиянақты талдауын тапты.

Ал, академик А. Н. Веселовскийдің «Әр түрлі халықтар фольклорындағы мотив ұқсастықтары образды формулалар тектес қоғамдық жағдайдың біркелкілігінен туып, қалыптасқан. Көркемдік ойлау жүйелерінің бір сарынды, ұқсастығын психологиялық әрі тұрмыстық өмірдің бірдейлігімен»³ ғана түсіндіруге болады дейтін тұжырымын басшылыққа ала отырып жазылған «Тұрмыс-салт жырларын тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зерттеудің мәселелері» атты бірінші тарауда типологиялық тәсілдің теориясы мен методологиясы, оны қазақтың ұлттық фольклорына байланыстырып зерттеудің жолдары арнайы қарастырылады.

Еңбегіміздің соңғы тарауы «Тұрмыс-салт өлеңдерінің поэтикасы» деп аталады. Мұнда халық өлеңдерінің сюжеті, композициясы, оның жасалу жолдары, көркемдік компоненттер: эпитет, теңеу, метафора, психологиялық параллелизм, тұрақты тіркестер мен дәстүрлі формулалардың ролі, өлең өлшемі т. т. түгел сараланып талдауға алынған. Сондықтан болар, тілі туыс тегі бір

³ Веселовский А. Н. Собр. соч. Спб., 1913, т. 1, с. 495.

қазақ, қарақалпақ, қырғыз, ноғай, қарашай, алтай, татар, башқұрт, өзбек халықтарының өлеңдерін салыстыра тексерудің нәтижесінде өлең жанрының поэтикалық ерекшелігін айырып, ажыратуға толық мүмкіндік туды.

Қысқасы, бұл еңбек алдыңғы шыққан зерттеулерімізді қайталамайтын, композициялық құрылысы, негізгі көтерген проблемасы жағынан жаңа, тың ізденістердің жемісі. Солай бола тұрса да бұл алғашқы талпыныс. Сондықтан мұнда тарихи-салыстырмалы зерттеудің бар аспектілері бірдей толық әрі терең қамтылды, — деп кесіп айта алмаймыз.

Біздің мақсатымыз тұрмыс-салт өлеңдерін бұрын сөз болмаған жаңа методология тұрғысынан талдап, ой жүгірту, өлең жанрына тән ортақ заңдылықтар мен ерекшеліктерді ашып, ажырату⁴. Міне, біздің зерттеуіміз дәл осы мүддеден туды.

---

⁴ Уахагов Б. Типологическое и особенное в казахской обрядовой поэзии. — Известия АН КазССР. Серия филологическая, 1981, № 1, с. 1—7.

І т а р а у

ТҮРМЫС-САЛТ ЖЫРЛАРЫН ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Көптеген ғалымдардың жорамалдауынша Түркі қағанатына кірген халықтардың көпшілігі хұндерден тараған, соның ұрпағы делініп жүр¹. Біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырдың басында бөлініп шыққан хұндер (қытай транскрипциясы бойынша сюнлер, хундер) осы заманғы IV ғасырдың алғашқы жартысына дейін Батыс пен Шығысты жақындатқан, кезінде айбарлы үлкен мемлекет болған. Хұндер төрт ғасырдан астам уақыт бойына қытай хандығымен араздасын келіп, ақыры біздің дәуірімізге дейінгі 109 жылы Хань империясын өзіне қаратып алған. Міне, сол қытай хандығымен арадағы шабысты бейнелейтін «Саймақтың сары өзені» дейтін үлкен эпостық жыр болған². Саймақ — Қытаймен қағысқан хунбатыры. Осы секілді «Бозайғыр» жырын шығарушылар да бір кезде хұндер болған да, кейін түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасына айналып кеткен. Мұнда хунбатырларының жан серігі болған айғыр сипаты баяндалады. Тегінде хұндерден басталып, түркі халықтарының арасына кең тараған өлең-жырлар аз болмаған. Соның бірі балаларға беретін бата.

Ай мүйізді ақ кошқарым
сенікі болсын,
Қамыстай тік құлағы бар айғырым
сенікі болсын,

¹ Қазақ ССР тарихы. Бес томдық. Алматы, 1980, I-т., 295-б.

² Ауэзов М. О. Сб. статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959, с. 74—75.

деген жолдар, міне, сол хұндер заманынан қалған.

Хұндер Сыр бойын жайлаған қаңлылармен бірігіп, Шығыс Түркістанның терістік бөлігін, бүкіл Тарбағатай мен Орталық Қазақстанды, кейін Арал теңізі мен Каспий бойын мекен еткен.

Ал, үйсіндер болса, сонау Қаратаудан бастап, бүкіл Шу, Талас бойларында, Ыстық көл мен Іле жазығының аралығында көшіп-қонып жүрген. Бұл туралы яғни Орталық Азиядағы көптеген рулар мен тайпалардың бірін-бірі ығыстырып, бірінің жерін бірі тартып алып, көшіп-қонып жүрген ұлы босқыншылық дәуірі туралы Қазақ ССР тарихының бірінші томында былай делінген:

«Халықтардың ұлы қоныс аударуы» Қазақстанның, Орта және Алдыңғы Азияның, сондай-ақ Еуропаның этникалық және саяси картасын едәуір дәрежеде өзгертті... Өлкенің бүкіл территориясында түркі тілдерінің кеңінен таралуы ғұндардың қысымынан болған шығыс тайпаларының миграциясымен байланысты болса керек»⁸.

Сөйтіп, біздің дәуіріміздің VI ғасырында Қазақстанның Шығыс, Оңтүстік шығыс аудандарында — әлеуметтік-экономикалық формациясы жағынан рулық-патриархалдық заңға негізделген феодалдық қоғам — Батыс түрік қағанаты құрылады. Рас, ғылым жүзінде этникалық жағынан осыншалық аймақты алып жатқан түріктер туралы әр түрлі көзқарастар бар. Батыс түрік қағанаты секілді түргештер мен қарлұқтар, оғыздар мен қыпшақ қағанаттарының шаруашылығы мен қоғамдық құрылысы бір тектес болған. Сөйтіп, біздің жыл санауымыздың VI—VII ғасырларында көне түркі жазбасы пайда болып, Қазақстан және онымен шектес көптеген елдердің тұрғындарын түркі тілдес халықтар деп атаған. Түркілер көк төңірісіне, жер мен суға, от-анаға табынған. Білге қаған, Күлтегін, Тоньюкөктің өмірлеріне арналған атақты Орхон — Енесей тас жазбалары мен «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырлары сол түркі қағанатының тұсында туған. Кейін VIII—X ғасырлардағы қарлұқтар дәуірінде, қып-

⁸ Қазақ ССР тарихы. Бес томдық. Алматы, 1980, I-т., 297—298-б.

шақтар мен оғыздар тұсында Сырдария, Шу, Талас, Іле бойларына отырықшы қалалар салына бастаған (Жаңа-кент, Құмкент, Сығнақ, Қойлық, Тараз, Отрар, Баласағұн т. б.). Каратаудың теріскей бетіндегі Баба-Ата сарайы мен Тараз маңындағы Бабаджы-хатын, Айша-бибі мавзолейлері осы тұста салынған. Мұны салдырған адам Афросиат — түркі елінен шыққан.

Біздің дәуіріміздің бір мыңыншы жылдарында түркі тілдес тайпалардың негізін үйсін, қақлы, қыпшақ, арғын, найман, керей, қоңырат сияқты атақты рулар құраған. Қазақ ССР тарихында айтылғандай:

«Сондай-ақ ежелгі қазақ территориясын көне заманда мекендегендердің генетикалық байланысы — сақтардан, усундерден, кангюйлерден, кейінірек түргештерден, қарлуқтардан, оғыздардан бастап қазақ халқының этникалық компоненттері болған қыпшақтарға, қимақтарға, арғындарға, наймандарға, керейлерге, қоңыраттарға, албандарға, дулаттарға, алшындарға, әлімдерге, ноғайларға және басқаларға дейінгі генетикалық байланысы бар екендігі күмансыз.

Миграциялардың ықпалын теріске шығармайтын, қайта олардың маңызын нақтылап көрсететін мұндай генетикалық байланыс қазақтардың халық болып құрылғаннан кейінгі де рулық-тайпалық құрылымында ғана аңғарылып қоймай, сонымен бірге олардың шаруашылық және мәдени формаларының, өмір үлгісі мен тұрмысының біртектілігі мен территориясының ортақтығынан да аңғарылады. Ақырында, бұл байланыс тілдің сабақтастығында... Орта Азияның көршілес жерлеріндегі түркі тілдес туыстас халықтардың құрамына енген бірқатар этникалық компоненттердің ортақтығы да осыны көрсетеді»⁴, — деген пікір барша түркі тілдес халықтарға ортақ жақындықты, туыстықты көрсетеді.

Ал, осы рулардың ішінде, әсіресе, қыпшақтар шығыста Алтай-Саяннан бастап, батыста Венгір жеріне дейін осыншалықты алып өлкені мекен еткен. Қыпшақтар бір кезде Египетпен де, Үнді елдерімен де, көрші Кавказ халықтарымен де тығыз байланыста болған. Төрт түлік мал өсіріп, көшіп-қонып жүрген қыпшақтар кейін Отрар,

⁴ Совда, 17—18-б.

Сығнақ секілді қалаларды мекендеген. Отрардан шыққан атақты ғалым философ Әбунасір-Фараби да, Отрар қаласының тарханы Кәдірхан да қыпшақ руынан. Ал, сол қыпшақ, қаңлы, қоңырат рулары қазіргі Қазақстан, Орта Азия және Россия федерациясында тұратын біраз елдердің құрамында бар. Бұл рулар, әсіресе өзбек, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, түрікмен, қарашай, алтай халықтарында әлі күнге дейін сақталған.

Демек, қазіргі түркі-монғол тілдес халықтардың фольклорындағы дәстүр жақындықтарын олардың ұзақ дәуірлер бойындағы этникалық-мәдени қарым-қатынастарынан, тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпынан, жора-жосыны мен тіл туыстығынан іздестіру керек. Бұл қарым-қатынас орхон дәуірінен көп бұрын басталып, сунлер, сяньбилер, жужандар, түріктер, көк түркілер, оғыз-ұйғырлар, қырғыздар, қидандар, татабылар заманына дейін жалғасып келген. Кейін біздің дәуіріміздің I—IV ғасырларында бір жағы: монғол, ойраттар болып, екінші жағы — Орта Азия, Сібірдің түркі тілдес халықтары болып бөліне бастаған.

Бұл кезеңдердегі түркі-монғол тілдес халықтардың ортақ жауы терістік қытай династиясы Табғаштар болған. Ал, кейін VII ғасырдың соңы мен VIII ғасырдың басында көк түркілер Табғаштарды жеңіп, монғол тілдес халықтардың бостандығын сақтап қалған. Міне, түркі-монғол елдеріне ортақ осындай оқиғалар келе-келе монғол тілдес халықтардың ескілікті фольклорынан да, көне түркілердің жазба ескерткіштерінен де өз бейнесін тапты. Атақты Орхон-Енесей тас жазбалары мен Махмуд Қашқаридың «Девани лұғат-ат түрк» сөздігі (1072—1074), Жүсіп Баласағұнидің «Құдадғұ біліг» поэмасы (1069—1070), Сүлеймен Бақырғанидің өлеңдері мен Қожахмет Яссауидің «Диван-и-Хикметі» — жалпы түркі тілдес халықтарға ортақ ескерткіштер. Мысалы, М. Қашқаридың сөздігінде «Савда мондағ күлер» деген сөздер бар. Міне, осындағы барша түркі тілдес халықтарға ортақ «сав» сөзінің көп түрлі мағынасы барлығын М. Қашқаридың сөзі былай деп атап көрсетеді. Сав — аталар сөзі, кнсса, хикая, хат, сөз, бұрынғы уақиғалардан хабар беру, жаңалықтар жеткізу. «Савчы — ұлы тәңірі жіберген елшілердің бірі. Бұ сөздің асылы, хабар, мақал және сөз

мағынасындағы сав сөзінен алынған»⁵, — дейді. «Сав» деп келтірген текстiлер арасында мақалдар да, арбау, байлау, ант ету, жорамал сөздері де ұшырасады. Соның бірі — ант ету сөзі. Бұл туралы М. Қашқари былай дейді: «Қырғыз, ябоку, қыпшақ, һәм басқалар бірер кісіге ант ішкізгенде яки одан бірер нәрсеге уағда алғанда, жала-наш қылышты оның алдына қойып, «Бұ көк кірсін, қызыл шықсын» дейді. Яғни, уағда бұзылса, темір сені өлтірсін, өш алсын дейді. Сондықтан да олар темірді құрмет қылады»⁶.

Сондай-ақ Ж. Баласағұнидің «Құдадғұ біліг» поэмасындағы «Абышқа сөзін ұқ, ұмытпа»⁷ деген жолдар қазіргі түркі халықтарының фольклорында жиі қолданылып жүр. Мысалы, құмықтар — аталар сезю, чуваштар — ваттисен самахе (қарттар сөзі) десе, ал кейбір халықтарда түркі сөзі араб сөзімен қатар қолданылып келеді. Айталық азербайжан тілінде — абышқа сөзі — аталар сөзі һәм зәрб мәсәл; өзбектерде — мақал, мәсәл, аталар сөзі, татарларда — бұрынғылар сөзі, халық сөзі, ғибратлы сөздер деп айтылады. Осы сияқты дастан деген атаудың арғы төркіні фарсы сөзі болғанымен, түркі тілдерінде бұл «тарих, хикая», «өткен істердің хикаясы» деген мағына береді. Бұл атау қазір өзбек, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ, татар, қазақ, тәжік фольклорында да осылай аталып жүр⁸.

Бір кезде үлкен бір ұлыстың иә қағандықтың қол астында болған түркі тектес халықтар кейін келе-келе бірнеше хандыққа тарап, жеке-жеке ру-тайпаларға, ұлтқа бөлініп кеткен. Бірақ, арада қаншама ғасырлар өтседе әрқайсысы сол бір текті сөйлеу жүйесін сақтап қалған. Демек, қазіргі түркі тілдес халықтардың ауыз әдебиетінде кездесетін ортақ оралымдар мен ұқсас үлгі-өрнектерді сол халықтардың арғы тегі — ата-бабалар дәуірінен қалған мұраның жұрнағы, соның сурет-сілемі деп түсінген жөн.

⁵ М. Қашқари. Девони луғат-ат түрк. Ташкент, 1963, 3-т., 168, 445-б.

⁶ Сонда, 1960, 1-т., 232, 252, 342-б.

⁷ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 69—70.

⁸ Әхмәтова Ф. Дастандар. Татар фольклоры жанрлары. Қазан, 1978, 27-б.

Рас, кейін эр ұлт, эр ұлыс, рулардың бөлініп шығуына, жер жағдайларының шалғайлығына, жау шапқыншылығына ұшырап, бір жерден бір жерге ауа көшіп жүруіне, кейін жеке хандыққа бөлініп, әкімшілік орындарының бір тұсқа шоғырланып тұрақталуына байланысты олардың тіліне, сөздік құрамына жаңа сөздер, еңбекке, кәсіпке байланысты тың атаулар, жергілікті диалект, говорлар пайда болып, бұрынғы тілдік норма біраз өзгерістерге ұшырайды. Ұлттық, хандық әкімшілікке бөлініп тұйықталудың негізінде эр ұлттың әдет-ғұрып, жора-жосында, тұрмыс-тіршілігінде өзіндік өзгерістер, өзгешеліктер пайда бола бастайды. Ерте замандардан ауызша туып, бірден бірге, ұлыстан ұлысқа тарап кеткен бұрыннан бар әңгіме, жырлар, шешендік сөздер мен мақал-мәтелдердің үстіне жаңа нұсқалар, ұлттық соны жаңа варианттар туады. Бұл, бірде, сонау көне заман төркіндестігінен туып жатса, екіншіден, ауыс-түйіс арқылы яғни поэтикалық образдар мен мотив ұқсастықтары арқылы келіп, өзіндік тың сипат алып жатады. Мысалы, түркі-монғол халықтары — қырғыз, қазақ, алтай, қарақалпақ, татар, башқұрт, буряттардың, сахалар мен тува-ұранхайлардың аңыз-әңгіме, мифтеріндегі жекелеген ру, ұлыстардың, аңдар мен құстардың шығуын баяндайтын символдық түсініктер мен М. Қашқаридың «Сөздігіндегі» жыл қайыру — түркі тілдес халықтарда күні бүгінге дейін бар. Ақсақ құлан — Жошы хан аңызының түп төркіні де қырғыз-қазаққа бірдей ортақ дүние. Көне замандарда өмір сүрген атақты Қет-Бұға ақын қырғыздарға қандай белгілі болса, қазақтарға да сондай өз абызы есепті. Тарихи деректерге қарағанда қырғыз-қазақтар, әсіресе, XV—XVI ғасырларда тіптен тағдырлас болған, ортақ жауына қарсы жұбын жазбай бірлесе жүріп қарсы күрескен, бір әкімшілік орнына бағынған.

Қырғыздың «Құрманбек» деген жырында қазақ пен қырғыздың бірігіп қалмаққа қарсы соғысқаны айтылады. Атақты «Манас» жырында біздің Ер Көкше батырымыз сөз болады. Қысқасы қырғыз бен қазақтың ежелден келе жатқан туыстығы туралы көптеген деректер бар. Соның бірі К. Алексеев жазып алған «Қырғыз-қайсақтың қайдан шыққандығы туралы аңыз». Алексеев мұны 1871

жылы Жағалбайлы Быршымбай деген қариядан жазып алған.

«Баяғы өткен заманда, қазіргі Қоқан мен Бұқар арасында, көп рулы елі бар, әрі күшті, әрі даңқты бір хан өмір сүріпті. Бірде оған екі күн әкеліпті, біріншісінің денесі де, түрі де аппақ — Кавказдан екен, екіншісі — монғол қызы, екеуінен де аумақ аналарына тартқан екі ұл болады. Тегіне қарай оларға есім беріледі. Монғолдан туғанын Қара-қыз, кавказдан туғанын — Қыз-ақ деп атайды. Олар өсіп қалған кезде әкелері өледі де, басқа аға-бауырлары бұларға күн көрсетпейтін болады. Сондықтан олар өздеріне арнап хан ордасынан мал ұрлап алып, далаға безеді, киізден үй тігеді де, ойнап-күліп, жүріп жатады. Қара-қыз қытай қоластына, Қыз-ақ осы күнгі Түркістан жеріне кетеді». Бұдан әрі «Қара-қыз» атауының «қырғызға», «Қыз-ақтың» «қазаққа» айналуы туралы айтылады. Қазақтан үш ұл туды делінеді: Ұлы, Орта, Кіші ұл⁹.

Міне, қазақ-қырғыздың қайдан шыққандығы туралы айтылатын осындай аңыз-әңгімелер түркі тілдес халықтардың ауыз әдебиеті — фольклорына тән, ескіліктен қалған жанрлардың бірі.

Осы секілді бір дерек қазақ пен қарақалпақ жайында. Абу Хамид Әл-Гарнатидің жазбаларына қарағанда Сырдария (Яхсарт) мен Амудария (Жайхун) бойлары — қазақ пен қарақалпақтың ата мекені болған¹⁰. Ежелгі дүние тарихында ол Хорезм хандығы деп аталған. Қырым мен Қытай арасындағы жібек жолы осы Хорезм хандығының үстінен өткен. Шыңғысханның шапқыншылығына дейін бұл жерлерде сәулетті ірі қалалар болған.

Қазақ пен қарақалпақтар VIII ғасырдың бірінші жартысында жиделі Байсын жерін жайлаған, кейін XIV ғасырдың басында Еділ-Жайық бойына көшіп келіп Алтын Орда хандығының құрамында болған. Рас, тарихи өлеңдерде Жиделі Байсын-Қоңыраттың мекені деген сөз бар. Ол уақыттағы ең үлкен ру, тайпалардың бірі осы Қоңырат, Қаңлылар болған. Осы күнгі қазақ пен қарақалпақтар сол Қоңырат пен Қыпшақ руларының ұрпағы. Демек,

⁹ Оренбургский листок, 1894, 20 февраля, № 17.

¹⁰ Путешествие Абу Хамида Ал-Гарнати. М., 1971; Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948.

тарихи деректерге қарағанда түркі тілдес елдер көп ғасырлар бойы бірімен-бірі қоян қолтық араласып, бірге тұрып, бірге жасасып келген¹¹. Халық өлеңдеріндегі «Жидели-Байсын Қоңыраттың меканы» немесе «Жидели байсын жерінде, Қоңырат деген елінде» деп келетін сөздер, міне, сол замандардан қалған тарихнамалар.

Кейін XVI ғасырдың екінші жарымында Тоқтамыс ханның қарауындағы он сан ноғайлы елі бөліне көшіп, қазақ пен қарақалпақ Сырдарияның бойын жағалап қоныс тебеді. Міне, сол дәуірдің бір белгісі ретінде айтылып жүрген «Еділ қайда, ел қайда, Еділге жетер күн қайда» деген сөздер. Екі ел ішінде кең тараған ескіліктің белгілері. Сондай-ақ Орманбет бидің өліміне арналған өлең қазақ пен қарақалпақ халқының тарихи жағынан тағдырлас екенін көрсететін көркем шежіресі іспетті. Бұл өлең қазақта да, қарақалпақта да бар, екі елдің екеуіне де ортақ дүние. Мұны бірінен бірі үйреніп алды, бірінің бірі көшірмесі деп қарауға тіпті де болмайды.

Сөйтіп, қарақалпақтар XVI ғасырдың соңынан XVIII ғасырдың ортасына шейін Сырдарияның орта һәм төменгі жағына жақын жерлерде тұрып, Ұлы тауды жайлаған. Сондықтанда болар қарақалпақтар қазіргі күнге дейін Түркістанды ата жұртымыз деп есептейді. Малымен малы, жанымен жаны араласып кеткен қарақалпақ пен қазақтар кейін жоңғарлар шапқыншылығы кезінде бүткіл халық болып көтеріліп, өзінің батыр ұлдарын жауға қарсы аттандырады.

Міне, қазақ пен қарақалпақ халықтарының ықпалым замандардан келе жатқан тарихи, туыстық байланысының түп төркіні осындай.

Ақ Жайық пен Еділ бойы қазақ пен қарақалпақтың, татар мен башқұрттың ата мекені. Сондықтанда болар, Еділ осы аталған елдердің бәрінің де ауыз әдебиетінде бар, ертеден келе жатқан ұғымдардың бірі. Мысалы, қарақалпақтар «Едил қайда, ел қайда. Едилге жетер күн қайда»;

Едилдің кара суылары,
Абыржырмекен, сууықта.
Қияға кеткен жалғызым,
Айланармекен жууықта?¹² —

¹¹ Махмұд Қашқари. Девони лұғат-ат-түрк. Ташкент, 1960, 1-т.

¹² Қарақалпақ халық қосықтары. Нөкіс, 1965, 60-б.

десе, татарлар:

Ағыйделнең арьягында,
Күгәреп торған тау микән?
Ағыйделнең арьягында,
Печән чаптым бер үзем,¹³ —

деп жырлайды. Ақ Еділ башқұрт халық йырларының негізгі лейтмотиві,

Ағизелден буйында ак көш булып
қағындым;
Сәғәте ай, айы йылдай — шул көзәре
һағындым.
Ағизелкәй һиуын ай буйлатып,
Кыр казлары оса тезелеп,¹⁴ —

дейді бір кезде Ноғайлы хандығының құрамында болған башқұрттар:

XV ғасырда Ақ Орда — Ноғайлы хандығы ыдырап, әр ру, ұлыстың бөліне көшуін, яғни «Ноғай-қазақтың айырылсуын» баяндайтын «Орманбет бидің толғауы» қазақтар арасында қалай айтылса, ноғай, қарақалпақ жұртында да негізінен сол текст сақталады.

Мысалы қазақта да, қарақалпақта да:

Жылау-жылау, жылау күй,
Жылаған зарлы мынау күй..
Арту-арту таулардан,
Аса көшті көп ноғай,
Еділ менен Жайықтан,
Жабыла көшті көп ноғай¹⁵, —

деп келетін дәлме-дәл жолдар бар.

Сондай-ақ ноғайлы дәуірінде туған атақты «Қыз Жібек» тәрізді біраз жырлар ноғайлы жырлары деп аталады. Ал, сол ноғайлы жырларын жасауға қазақ, қарақалпақтан өзге қарашай, құмық т. б. көптеген Сібір халықтары да қатысқан.

Қысқасы ауыз әдебиетінің ескілікті көне дәуірлерінен келе жатқан шағын түрлері салт өлеңдерімен қоса Қорқыт аңызы, Асан қайғы, Сыпыра жырау, Жиренше ше-

¹³ Татар халық ижаты. Қазан, 1976, 197-б.

¹⁴ Башқұрт халқының әзеби мирасы. Өфе, 1965, 125—133-б.

¹⁵ Мағауин М. Алдаспан. Алматы, 1971, 8-б.; Аймбетов К. Халық даналығы. Нөкіс, 1968, 64-б.

шен, Алдар көсе, Ер Төстік, Ер Көкше, Қамбар, Алпамыс жырлары түркі тілдес халықтардың көбінен ұшырасатын, қыпшақ пен оғыздар арасынан шыққан ортақ мұра есеп-ті.

Қашаннан тату тұрып, тел өскен Сібір, Орта Азия, Кавказ халықтарының заттық, рухани мәдениетінде бізге ұқсас белгілер көп. Қазақты бір туған, өзімен тектес жұрт тұтатын бұл елдерде бұрынғысын айтатын, бүгінгісін баяндайтын өнерлік деректерді мол ұшыратамыз. Бұлардың фольклорындағы үндес үлгілер, типтес, тұрпат-тас тұратын келісім-кейіптер, эпикалық, мифтік мотивтер мен салттық жыр нұсқалары түбі бір туыстықтың төркінін танытады. Әр халық бұл мұраларға өз топырағында өнген, өздері шығарған, әйтпесе біреуден-біреу үйренген, сатылап жеткен жырлар, өлеңдер есепті қарайды. Фольклорлық шығармалардың, сюжеттердің әр елде көше жүріп, сол жердің табиғатына, тарихына сіңісіп, жаратылысына жанаса қалыптасып жататын кезеңдері де бар. Ал, салттық халық өлеңдерінің ұқсас түрлері ұшырасса — одан қауымдық өмір ұқсастықтарын, экономикалық, мәдени тірліктегі бірыңғайлықты, әдет-ғұрып, жол-жора бірлігін аңғару қиын емес.

Бұл ретте шығыс славян халықтарының фольклорын зерттеп жүрген ғалымдардың еңбектері біз үшін елестерге тұрарлық құнды тұжырымдар болуға тиіс. Мысалы, Н. В. Новиков өзінің «Шығыс славяндтардың қиял-ғажайып ертегілеріндегі образдар» деген еңбегінде славян халықтарының ертегілеріндегі ортақ ұқсастықтарды түсіндіре келіп: «Шығыс славян халықтарының ертегілері мен ертегілік образдар системасындағы ұқсастық орыс, украин, белорус халықтарының тарихи, мәдени және тілдік туыстығынан, әрі бір мемлекеттің ішінде өмір сүріп, ұзақ уақыт саяси-экономикалық байланыста болғандығынан»,¹⁶ — дейді.

Міне, бұл пікір тілі бір, тұрмыс-тіршілігі бір жұрттардың ауыз әдебиетін ғылыми-теориялық, типологиялық жағынан зерттеудің бірден-бір дұрыс жолы.

Сөйтіп түркі-монғол халықтары дегенде біз екі түрлі регионды еске аламыз. Оның бірі тува (ұранхайлар), хакас, алтай, якут (сахалар), шор, бурят халықтарынан.

¹⁶ Фольклор. Поэтическая система. М.: Наука, 1977, с. 11.

тұрса, екіншісі — қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек, татар, башқұрт, ноғай, қарашай, түрікмен сияқты ұлттар фольклорын құрайды. Осының бәрі жиналып келіп барша түркі-монғол этно-тіл дүниесін қамтиды. Тегінде Орталық Азияны мекен еткен түркі-монғол халықтары ата-бабаларының бірге тұрып, бір-бірімен тағдырлас болып, бір келкі тіршілік кешкен көне тарихы, туыстық, тамырластық ортақ сипаттары соңғы дәуірлерге дейін үзілмей келген. Ал, советтік дәуірде бұл халықтар арасындағы жақын туыстық, бауырластық қатынастар бұрынғыдан да нығая түсті. Сондықтан да болар, түркі-монғол халықтарының тіл жақындығы мен тарихи тағдырластығы бұл халықтардың фольклорын типологиялық тұрғыдан салыстыра зерттеуге кең мүмкіндік береді. Әсіресе, түркі-монғол фольклоры мен әдебиетінің байланысын, әр халықтың мифологиялық және фольклорлық дәстүрін, олардың бір-біріне жасаған әсер-ықпалын, тарихи-поэтикалық ерекшеліктерін зерттеу әлі де болса, кезек күтіп тұрған келелі мәселелер. Бұл ретте түркі-монғол халықтары фольклорындағы тақырып, композиция ұқсастықтарын, әсіресе, бас кейіпкерлердің арасындағы ортақ сипаттарды, олардың генетикалық түп төркіндерінің бірлігін тексеру ерекше маңызды. Сондай-ақ эпитет, теңеу, ұқсатулардың ортақтығын, тілдегі лексикалық дәлме-дәлдіктерді зерттеу де өзінше бір тың проблемалар. Бірақ, бұл жерде бір ескеретін нәрсе, сол алынған нақтылы параллелдер мен салыстырулар оның сыртқы ұқсастығынан гөрі, ішкі терең мазмұнына, поэтикалық бітім-тұлғасына қарап зерттелуі керек. Міне, сонда ғана шын ғылыми терең ізденістерге жол ашылмақ.

Салыстырмалы типологиялық зерттеу халық өлеңдерінің жалпы түркі тілдес халықтарға ортақ жалпылық белгілерімен қоса әр халықтың өзіне тән ұлттық дара қасиеттерін танып білудің де ең бір оңтайлы әдісі. Демек, түркі халықтары өлеңдерінің ішкі жанрлық ерекшеліктеріне қарап, ондағы жиі қайталанатын көркемдік параллелдер мен әр түрлі теңеу, салыстыруларды іріктеп бір жүйеге түсіру қазіргі фольклортану ғылымының алдында тұрған актуалды проблема.

Бұл ретте В. М. Гацак көркемдік форманың әр түрлі екендігін ескермей алдын ала типология жасаудың қа-

уипті екендігін өте орынды аңғартады. Сондықтан ол әр ұлт фольклорының өзінің ішкі даму процесін, оның өзіндік ерекшеліктерін елеп, ескермей әйтеуір бір типология деп схемаға салып, стандартқа айналдыруға болмайды дейді. Гацак әр ұлтқа тән ауыз әдебиетінің жанрларын зерттеп, оның бір өзіне ғана тән өзгеше даралығына, «нақтылы-ұлттық, идеялық-көркемдік система» ретінде қайталанбас бітім-формасына көбірек назар аудару керек екендігін ескертеді¹⁷. Шынында да тарихи-типологиялық тұжырымдарымыз бұлтартпастай нақтылы әрі беделді болуы үшін Гацак пікірлеріне құлақ асу әбден орынды.

Тарихи-салыстырмалы зерттеудің теориясы мен негізгі принциптерін анықтап, оны өз алдына бір пән, зерттеу методикасы етіп қалыптастыруға В. М. Жирмунскийдің сіңірген еңбегі зор. В. Жирмунский 1958 жылы Дүниежүзі славистерінің съезіне қатысып, тарихи-типологиялық зерттеудің методикасы мен принциптерін халықаралық көлемде бірінші болып көтерген ғалымдардың бірі. Оның «Славян халықтарының эпикалық творчествосы және эпосты зерттеудің салыстырмалы проблемалары» деген еңбегінің теориялық және методикалық мәні ерекше. Бұл еңбегінде В. Жирмунский фольклорға қатысты тарихи-салыстырмалы зерттеудің үш түрлі негізгі аспектілерін атап көрсетеді. Олары: жай салыстыру, тарихи-генитикалық (туыстық) салыстыру, мәдени байланысқа негізделген салыстыру және тарихи-типологиялық салыстыру¹⁸.

Бұл салыстырулар, әрине, бұрынғы миграциялық принциптерге қарама-қарсы, адам баласы дамуының тарихи-элеуметтік заңдылықтарына негізделген. Өйткені әдебиет пен фольклор идеологиялық қондырма ретінде қоғамдық дамудың бір текті сатысында туған аналогиялық құбылыстардың бейнесі, соның көркемөнердегі көрінісі.

Сөйтіп, тарихи-қоғамдық процеске негізделген халық-

¹⁷ Гацак В. М. Проблемы изучения конкретно-национального и общего в фольклоре. — В кн.: Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке. Кишинев, 1971.

¹⁸ Жирмунский В. Народный героический эпос: Сравнительно-исторические очерки. М.; Л., 1962.

тық творчествоның жалпыға бірдей ортақ заңдылықтарын зерттеуде совет фольклористері алғашқы қауым проблемаларына арналған К. Маркс пен Ф. Энгельс еңбектеріне сүйенеді. «Семьяның, жеке меншік пен мемлекеттің шығуы» деген еңбегінде Ф. Энгельс классикалық этнографияның материалдарына сүйене отырып, салыстырудың тарихи-типологиялық әдісін пайдаланды. Ф. Энгельс гректер мен римдықтардың, германдықтар мен кельттердің рулық құрылыс дәрежесін терістік америка индейстерінің ру-тайпалық одақтарының өмірімен салыстырып, дүниежүзі халықтарына тән ортақ заңдылықтарды ашты.

Бір сөзбен айтқанда қоғамдық дамудың бір текті сатысында туған халықтардың өмірі мен тұрмысын, әдеті мен ғұрпын, психологиясын салыстыра зерттеудің мәні қандай болса, әдебиет пен фольклордағы ұқсастықтарды зерттеудің де мәні сондай. Салыстыра зерттеудің тарихи-типологиялық әдісін терең түсініп қолданған ғалымдардың бірі В. Я. Пропп. В. Пропп орыс эпосының генезисін (туу тарихын) анықтап, дәлелдеу үшін оны қныр терістік пен Сібір халықтарының эпостық ескерткіштерімен салыстыра зерттеді. Соның нәтижесінде ғалым орыс эпосының арғы көне, арханкалық белгі-сипаттарын тауып, анықтап берді¹⁹.

Бүгінгі фольклористердің, әсіресе түркі халықтарының ауыз әдебиетіндегі ұқсастықтарды зерттеп жүрген ғалымдардың басшылыққа алар ендігі бір еңбегі Б. Н. Путиловтың «Методология сравнительно-исторического изучения фольклора» деген зерттеуі. Бұл еңбекте Б. Путилов тарихи-салыстырмалы зерттеуді кез-келген еңбекте қолданылатын жай бір амал, тәсіл (методика) ретінде емес, одан әлде қайда кеңірек, тереңірек, ауқымырақ мағнада, яғни әдіс (метод) мағынасында қолданады. В. Жирмунский бір кезде салыстырмалы зерттеудің методикалық амал, тәсілдері әр түрлі мақсатта қолданылғанымен, ол белгілі бір әдіс (метод) шеңберінде қарастырылады деген еді²⁰. Ал, Б. Путилов сол Жирмунский пікірлерін тереңдетіп тарихи-салыстырмалы зерттеулер кей жағдайларда өз алдына арнайы әдеби-фольклор-

¹⁹ Пропп В. Я. Русский героический эпос. Л., 1955.

²⁰ Жирмунский В. Народный героический эпос, с. 75.

лық әдіс (метод) дәрежесінде қолданылатынын, сөйтіп кезкелген ғылыми еңбектің методологиялық негізін құрайтынын айтады²¹.

Сөйтіп, бүгінгі фольклортану ғылымында ауыз әдебиетін тарихи тұрғыдан талдау үшін объектіге алынып отырған әдеби құбылысты бір-бірімен салыстырып, жиі қайталанатын фактілер негізінде оларға тән ортақ заңдылықтар мен ерекшеліктерді тауып, оны тарихи типологиялық тұрғыдан зерттеу аса қажетті, зәру проблемалардың бірінен саналады. Сондықтан да болар бүгінгі фольклор ғылымында салыстырмалы зерттеудің әр түрлі амал, тәсілдері мен методологиясына, оның тарихы мен теориясына назар аударушылар саны көбейе бастады.

Бұл жайда Қазақстан ғалымдарының да өзіндік табыстары бар. Әсіресе, тіл білімінде салыстырмалы-стистикалық зерттеудің тәжірибесі мол. Бұлар негізінен қазақ тілінің лексикасы мен фразеологиясын, синтаксистік құрылымын, грамматикалық формалары мен фонетикалық дублеттерін зерттеу арқылы іске асып келеді. Тілдегі поэтикалық, синоним сөздердің іріктелуі, кейбір қайталаулар, тұрақты тіркестер мен синтаксистік параллелизмдер, экспрессивтік аллитерациялар мен сын есім эпитеттердің жиі қолданылуы лингвистикалық стилистика тұрғысынан өте қызықты мәселелер екені рас. Өйткенімен түркі халықтарының тіл тарихына арналған еңбектер²² түркі фольклорының тарихи-генетикалық негізін зерттеу үшін ерекше құнды. Бұлар қазақ фольклорының тарихын зерттеп, оның әр заман сатыларын анықтауға, палеонтология мен семантикалық талдаулар жасауға негіз боларлық дүниелер. Демек тіл білімі мамандары мен фольклор танушылардың бірігіп істейтін негізгі ортақ проблемаларының бірі осы тарихи-салыстырмалы зерттеу болуға тиіс. Мұндай еңбектер ғылымның тарих, этнография сияқты салаларында да көріне бастады.

Қысқасы түркі халықтарының, тіпті бір-бірімен ешбір

²¹ Путилов Б. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л., 1976, с. 3—9.

²² Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности. Алма-Ата, 1971; Курьшижанов А. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII—XIV вв. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Алма-Ата, 1973; Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1981.

байланысы жоқ елдердің тұрмысы мен салтын, тіл тарихының фактілері мен фольклорын қатар алып салыстыра зерттеу ғылымның тарихи-әлеуметтік перспективаларын бұрынғыдан да кеңейте түсетіні анық.

Бұл ретте академик А. Н. Веселовский: «Как в языке при различии звукового состава и грамматического строя есть общие категории (например, числительных имен), отвечающие общим приемам мышления, так и сходство народных верований при отличии рас и отсутствии исторических связей не может ли быть объяснено из природы психического процесса, совершающегося в человеке? Чем иначе объяснить, что в сказках и обрядах народов, иногда очень резко отделенных друг от друга, и в этнологическом, и в историческом отношении, повторяются те же мотивы, те же задачи и общие очертания действия?..»²³ — деп салыстыра зерттеу әр түрлі ғылым тұрғысынан барынша кең, жан-жақты қарастырылғанда ғана тиімді екенін айтқан-ды.

Сөйтіп, фольклордағы тарихи-салыстырмалы зерттеудің түрлері қандай?

Бірінші, жай салыстыру. Бұл ұлттық немесе локальдық шеңберде — мысалы, Жетісу иә Сыр бойынан жиналған халық творчествосының материалдарына негізделіп жасалған салыстырулар. Мұнда белгілі бір эпостың иә ертегінің әр түрлі нұсқалары болса, соларды бір-бірімен салыстыру, олардың өз арасындағы айырым-ұқсастықтарды ажыратып, анықтау басты мақсат болып табылады. Мұндай зерттеулер де, әрине, белгілі бір теориялық, методикалық мақсатты көздейді. Және зерттеуші әр уақыт халық творчествосының табиғатын, оның өзіндік ерекшелігі мен эстетикалық сипатын, көп варианттылық деген сияқты фольклордың жалпыға ортақ түсініктерін басшылыққа алып отырады.

Салыстырмалы зерттеудің бұл түрі қазақ фольклортану тәжірибесінде көптен бар. Мысалы, проф. М. Ғабдуллин Қобыланды жырының нұсқасын, Т. Сыдықов Алпамыс үлгісін, Н. С. Смирнова Қыз Жібек пен Камбардың вариантын, Ы. Дүйсенбаев Қозы Көрпеш — Баян сұлу жырының вариантын салыстырып, көптеген еңбектер

²³ Веселовский А. Н. Сравнительная мифология и ее метод. — Соч., т. XVI, с. 86.

жазды. Ал, мұның сыртында жекелеген жанрларға арналған зерттеулер мен ақындық, жыршы-жыраулық өнер турасындағы еңбектерде, әсіресе қазақ ертегілері мен өлеңдері, шешендік сөздер мен айтыстарға байланысты жазылған кітаптарда бұл үнемі қолданылып келе жатқан тәсіл. Мұнда бір ақын мен бір ақынды, бір шығарма мен бір шығарманы салыстырып, образ бен оқиға ұқсастығын тауып дәлелдеу, соған көз жеткізу негізгі мақсат болып табылады.

Қысқасы, салыстырмалы зерттеудің аталған түрі қазақтың ұлттық фольклористикасында біршама қалыптасып қалған дәстүр деп айтуға әбден болады.

Ал, салыстырмалы зерттеудің қалған үш түрінде әдеби ұқсастықтардың айырымын жай ғана ажыратып, түсіндіріп қоймай, қайта сол ұқсастықтардың негізі мен себептері неде, оның туыстық тегі мен қоғамдық жағдайларында қандай ортақ жақындық белгілері бар, міне, осындай проблемалық, әрі теориялық сұрақтарға дәлелді жауап іздейді. Сондықтан мұндай салыстырулар белгілі бір бағытта, алдын ала ойластырылған әдістің (метод) негізінде жүргізіледі. Акад. В. Жирмунский-мұндай зерттеулер белгілі бір ғылыми теориялық мәселені шешу үшін өз алдына жекелеп алып, алдын ала ойластырылып істелген жүйелі тәсілдің негізінде атқарылады дейді.

Салыстырмалы зерттеуге қажетті әр елдің ауыз әдебиетінен алынған материалдар, фактілер мен деректер, әрине, формалды түрде эмпирикалық жолмен жиналмауы керек. Бұлардың тууына себеп болған нақтылы тарихи жағдайларды білу керек. Ол үшін салыстырылып отырған образ, сюжет не бір поэтикалық текст қай дәуірдің (шамамен болса да) жемісі, оны туғызған қоғамдық орта, тарихи жағдайлар қандай еді деген мәселелер әр кез зерттеуші есінде болуы керек. Өйткені әр ұлт фольклорындағы типологиялық ұқсастықтар мен параллелдер тек қана алмасу жолымен пайда болады дейтін миграционистер әр халықтың нақтылы өмірі, тұрмысымен есептеспей келген. Мысалы, бір кезде көшпелі сюжетті жақтаушылар ауыс-түйіс теориясына сүйене отырып бүкіл европа эпосының сюжетін шығыс елдерінен ауысқан деп дәлелдеуге тырысса, В. Миллер мен Г. Потанин орыс эпосының негізінде түркі-монғол, иран халықтарының

әсері бар деп жазды. Әрине, бұл жерде ауыс-түйіс теориясының салқыны ара-тұра болса да қазіргі фольклортану ғылымында бой көрсетіп қалып жүргенін жасыруға болмайды. Бұл, әсіресе, ертегілер сюжетін халықаралық Аарне-Томпсон, Аарне-Андреев каталогтарымен салыстырып қараған кезде байқалып қалып жүр.

Тегінде салыстырмалы зерттеудің қай түрін пайдаланса да автор тарихи дамудың нақтылы жағдайларымен, халықтар арасындағы мәдени байланыстың түп тамырынан туатын объективті себептермен есептеспеуге ешбір қақысы жоқ. Бұл жай, әсіресе, салыстырмалы зерттеудің тарихи-типологиялық түріне тікелей қатысты. ✓ Тарихи-типологиялық зерттеу дегеніміз қоғамдық дамудың белгілі бір сатысындағы ұқсастықтарды генетикалық жағынан өзара байланысы жоқ ұқсастықтармен салыстырып қарастыру деген сөз.

В. И. Ленин қайталаулардың жалпығылымдық критерийін әлеуметтік құбылыстарға да қолдануға болатындығын айта келіп, «әр елдің қоғамдық құбылыстарының дұрыстығы мен қайталанып отыратын»²⁴ ортақ заңдылықтарын маркстік ілім тұрғысынан дәлелдеп берді. Қоғамдық-экономикалық формациялар туралы маркстік ілімге сүйенген бүгінгі фольклортанушы ғалымдар өз зерттеулерін негізінен осы тарихи-типологиялық әдіспен жүргізеді. Демек зерттеуші әр халықтың нақтылы тарихи-әлеуметтік тұрмысын есепке алмай, тек факторлық не салттық фактілердің сыртқы ұқсастығына қарап эмпирикалық салыстырулар жасауына болмайды. Мысалы, академик А. С. Орлов бір кезде қазақ эпосының көркемдік құралындағы стильдік ерекшеліктерді орыс былинасындағы осы тектес ұқсастықтармен салыстырып қарап, оның негізінде ауыс-түйістен гөрі екі халықтың қоғамдық тұрмыс ұқсастығы, мәдени дамуының бір тектілігі жатыр деп түйген еді. Акад. А. Орлов мұндай көркемдік стиль ұқсастықтарын «интернационалдық шаблон» деп атаған²⁵. Ал, тарихи-қоғамдық ситуациялардан туған мұндай дәлме-дәл ұқсастықтар түркі халықтары өлеңдерінің тақырыптық, мазмұн, мотив, образдық жүйелерінен де көптеп табылады. Мысалы, В. Жирмунский шотлан-

²⁴ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 1, с. 137.

²⁵ Орлов А. С. Казахский героический эпос. М.; Л., 1945, с. 124.

дықтардың «Эдвард» атты балладасы мен қазақтың «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырындағы түр ұқсастықтарын салыстыра келіп, мұның түп төркіні үй-ішінің патриархалдық қатынастарына қоса аңшылық өмірінің ұқсастығында деп түсіндіреді. «Аналогичные условия патриархальных семейных отношений и идеологии и одинаковый бытовой фон военной и охотничьей жизни подсказали сходство драматической ситуации. Аналогии эпического (балладного) стиля дали этой ситуации сходное оформление — в виде монолога и диалога, вопросов и ответов, с типичным для фольклорного стиля «ступенчатым строением», параллелизмом, повторением и припевом»²⁶, — дейді.

Қысқасы, ауыз әдебиетіндегі ұқсас ситуациялар мен образдар, мазмұн мен тақырып, поэтикалық қайталаулар бір-бірімен ешбір туыстығы, этногеналық тамыр-төркіндістігі жоқ халықтардың өзінде кездесетіні фольклор тарихынан мәлім. Мысалы, қазақтың арбау-байлау өлеңдері (заклинательные песни) сонау жаңагвинейлық тайпалардың, немесе америкалық индейстердің осы типтес өлеңдерімен ұқсап жатса, оның негізі, әрине, тарихи-қоғамдық процестің бір тектілігінде деп түсіну керек. Сондай-ақ үйлену, өлген адамды жерлеу салтына байланысты туған өлеңдер дүние жүзі халықтарының бәрінде бар. Айтылу, орындалу түрлері әр текті болғанымен, бұлардың тақырыбы, мазмұны мен мотивінде айтарлықтай көп айырма жоқ. Ал, осы жайларды қалай түсіндіруге болады? Бұлардың арасындағы ұқсастықтардың сыры неде? Міне соларды ашып, анықтайтын, бүкіл дүниежүзі халықтарының ауыз әдебиетіне тән ортақ заңдылықтарды жүйелеп іске асыратын амалдардың бірі біз сөз етіп отырған салыстырмалы зерттеудің тарихи-типологиялық әдісі. Бұл туралы байқағандарымыз, талдау-тұжырымдарымыз осы еңбектің екінші, үшінші тарауларында нақтылы дерек-фактілердің негізінде арнайы зерттеліп, әңгіме болады.

Тарихи-салыстырмалы зерттеудің ендігі бір түрі — тарихи-генетикалық яғни тарихи-туыстық заңдылықтарынан орбитін зерттеу тәсілі. Мұндағы негізгі принцип

²⁶ Жирмунский В. Сравнительное литературоведение. — Избр. труды. Л., 1979, с. 49.